

УКРАЇНСЬКО-ПІВДЕННОСЛОВ'ЯНСЬКІ ЛЕКСИЧНІ ПАРАЛЕЛІ ЯК ДЖЕРЕЛО РЕКОНСТРУКЦІЇ РАНЬОЇ ІСТОРІЇ СЛОВ'ЯНСЬКИХ ПЛЕМЕН

У статті наводяться сучасні українсько-південнослов'янські лексичні паралелі. Вони свідчать про те, що предки південнослов'янських етносів переселилися на Балкани в VI—VII ст. н. е. переважно з території сучасної України, де перебували в тісних контактах з раннімиprotoукраїнцями й користувалися спорідненими діалектами. У їхньому мовленні на той час уже сформувалася значна частина лексичних і деякі фонетичні та граматичні особливості, що згодом стали характерними ознаками української та південнослов'янських мов.

Ключові слова: прарабатьківщина слов'ян, авари, анти, склавіни, етноМовна спільність, міграційні рухи, етноси, етнічна основа, Балкани, лексичні паралелі.

Проблема етно- і глотогенезу слов'ян здавна привертала увагу багатьох дослідників з різних країн, але їй досі остаточно не з'ясована. Усе ще залишаються дискусійними такі питання, як первісна прарабатьківщина слов'ян, причини і шляхи їхніх міграційних рухів, особливості формування окремих слов'янських етнічних спільностей і т. ін. Серед найактуальніших напрямів етногенетичних досліджень окрім виділяється історія південних слов'ян, які сформувалися після Великого переселення народів і заселення слов'янами Балканського півострова. Найінтенсивніше цей процес відбувався в VI—VII ст. н. е. Безсумнівним можна визнати й той факт, що далекі слов'янські пращури сучасних сербів, хорватів, словенів, болгар, македонців та інших етносів просувалися на південний захід переважно зі східного ареалу давньої прарабатьківщини слов'ян, яку більшість дослідників локалізує між Віслою (або Одером) і Середнім Дніпром. Цей ранньосередньовічний масив слов'янства середини I тис. н. е. представлений в археології чотирма групами пам'яток: колочинською, пеньківською, празько-корчацькою та дзедзицькою культурами¹, проте детальніша локалізація в цьому ареалі певних етнокультурних комплексів, з яких згодом витворилися південнослов'янські народи, неможлива через брак джерельної бази.

Свідчення стародавніх римських та візантійських і навіть середньовічних авторів мало що дають, оскільки слов'ян вони ототожнювали з різними етнічними групами — зі скіфами, сарматами, аланами, роксоланами, кельтами, готами, фракійцями, даками, хетами та іллірійцями. Етнонім *серби* (*serbi*) чи не вперше засвідчено в давньоримського письменника і вченого Плінія Старшого (середина I ст. н. е.), згідно з яким це плем'я жило десь на Північному Кавказі. Дещо пізніше, в II ст. н. е., давньогрецький учений Клавдій Птолемей на одній з 26-ти спеціальних карт, доданих до його праці «Керівництво з географії» (більше відо-

¹ Баран В. Д. Давні слов'яни.— К., 1998.— С. 75.

мої як «Географія»), серед багатьох народів тогочасної Євразії вмістив і сербів (Σέρβοι), які, за його розумінням, жили над Каспійським морем на правому березі Нижньої Волги (десь поблизу сучасної Астрахані)². Невідомо, чи це була лише фантазія — Птолемеєва або його послідовників, навіяна хибними уявленнями південних народів про природу й мешканців далекої від них і незрозумілої Півночі, чи цей античний географ усе ж таки керувався якимись конкретними матеріалами, що їх мала в своєму розпорядженні тогочасна наука. Саме там загадкове плем'я *Sirbi* засвідчене на карті Птолемея «*Tabula Asiae II*», опублікованій у Західній Європі 1542 р.³ Цілком логічно напрошується зв'язок між назвами цих напівміфічних античних сербів та реальних південнослов'янських і західнослов'янських сербів, які в минулому, вірогідно, були етнічною спільнотою.

Думку про те, що ім'я південнослов'янського народу сербів походить від пініївських *serbi* та птолемеївських Σέρβοι, уперше висловив на початку XIX ст. чеський просвітник Й. Добровський⁴, але його гіпотезу не підтримали пізніші дослідники, які, однак, не змогли запропонувати нічого кращого. Птолемеївських сербів вважав найдавнішими слов'янами й найвідоміший славіст XIX ст. П. Шафарик⁵. Він писав: «Заслуговує на особливу увагу те, що ім'я сербів, яке ще й тепер мають деякі відгалуження слов'янського племені, котрі живуть у верхній і нижній Лузациї (тобто Лужиці.— Г. П.), на нижньому Дунаї й Саві, в колишньому Іллірику, було спільним перед цим або всім народам цього племені, або ж, у крайньому разі, їхній більшості. Ім'я це збереглося від найвіддаленішої старовини: ще в Плінія (79 р. н. е.) і в Птолемея (бл. 175 р.) ми знаходимо його в цій корінній, чистій, своєземній формі, які, серед інших народів, згадують і сербів між Волгою, Меотийським м[орем] і Доном. Ми більше в жодному ста-родавньому джерелі не знаходимо імені слов'ян, принаймні такого чистого, такого прозоро ясного, що не дозволяє сумніватися в його старожитності»⁶. У наш час ідею Й. Добровського й П. Шафарика підтримав відомий російський мово-звавець О. Трубачов. На його думку, «зв'язок слов'янського *sъrbъ i Σέρβοι, *Serbi* в античному Північному Причорномор'ї надто очевидний»⁷, і ці античні племена він розміщує на Тамані між нижньою течією Кубані та Чорноморським узбережжям. О. Трубачов досить чітко висловив свою позицію й стосовно по-ходження слов'янського етноніма *хъргвати «хорвати», солідаризуючись із О. Погодіним та О. Соболевським, які вважали його іранським і зближували з особо-вим власним ім'ям Хорбѹаðoс в епіграфіці Танаїсу II–III ст. н. е.⁸ На його думку, з якою цілком можна погодитись, «іранське походження [цього слова] не викликає суперечок»⁹. О. Трубачов не локалізує давніх хорватів, як сербів, у регіоні

² Стрижак О. С. Етнонімія Птолемеєвої Сарматії. У пошуках Русі.— К., 1991.— С. 169; Стрижак О. С. Серби і Україна // Україна. Наука і культура.— К., 1993.— Вип. 26–27.— С. 251.

³ Стрижак О. С. Серби і Україна.— С. 251.

⁴ Dobrovský J. Geschichte der Böhmisches Sprache und ältern Literatur.— Prag, 1818.— S. 9.

⁵ Шафарик П. И. Славянские древности.— М., 1848.— Т. 2. Кн. 3.— С. 228–229.

⁶ Там же.— М., 1837.— Т. 1. Кн. 1.— С. 169–170.

⁷ Трубачев О. Н. Лингвистическая периферия древнейшего славянства : Индоевропейцы в Северном Причерноморье // Вопр. языкознания.— 1977.— № 6.— С. 26.

⁸ Трубачев О. Н. Лингвистическая периферия древнейшего славянства.— С. 25; див. також: Погодін А. Эпиграфические следы славянства // Рус. филол. вестн.— Варшава, 1901.— Т. 46.— С. 3–5; Соболевский А. И. Русско-скифские этюды // Изв. отд. рус. яз. и словесности.— 1921.— Т. 26.— С. 9; Мейе А. Общеславянский язык.— М., 1951.— С. 405; Фасмер М. Этимологический словарь русского языка.— М., 1973.— Т. 4.— С. 262; Skok P. Etimologički rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika.— Zagreb, 1971.— Кнj. 1.— С. 691–692.

⁹ Трубачев О. Н. Из славяно-иранских лексических отношений // Этимология 1965.— М., 1967.— С. 32.

Північного Кавказу, а його зауваження про те, що «навряд чи слід думати, що він (етонім *хървати «хорвати». — Г. П.) споконвічно пов’язаний із сучасним хорватським народом або його прямими предками»¹⁰, може свідчити про дещо різне трактування ранньої історії сербів і хорватів.

Значно далі пішов український етнолог О. Стрижак, який виводить з надазовсько-донського басейну первісну прарабатьківщину не тільки сербів, а й хорватів, оскільки «за своїми історико-географічними, мовними, етнографічними та ін. (гадають навіть етнонімо-семантичними) особливостями балканські серби найближче стоять до хорватів..., з котрими пройшли пліч-о-пліч довгий шлях, що пролягав у районі Дону.., де за часів К. Птолемея сиділи й Sirbi, й Надазов’я»¹¹.

Інтерпретуючи етнографічні відомості Плінія і Птолемея про розселення на півдні Східної Європи стародавніх племен з погляду сучасного рівня історичних знань, слід визнати вірогідним, що на початку н. е. в донсько-волзькому межиріччі й прикаспійському ареалі поряд з іншими жили й племена *sirbi «серби» та *хървати «хорвати», але вони в жодному разі не могли бути слов’янами, оскільки цей регіон міститься далеко за східною межею слов’янської прарабатьківщини, і будь-які рештки матеріальної культури, які могли б належати таманським слов’янам, археології не відомі. Найвірогідніше, це були іранські племена, які, очевидно, в IV ст. перемістилися разом з гунами, сарматами та іншими племенами на захід у Північне Причорномор’я, влилися в місцеві етнокультурні комплекси, серед яких переважали слов’яни, і згодом стали учасниками Великого переселення народів у VI–VII ст. н. е. З цього випливає гіпотетичний висновок, що чуже найменування свого етносу сприйняли не лише болгари, а й серби та хорвати.

Оскільки переселення слов’янських племен у Наддунайщину й на Балкани, найвірогідніше, відбувалося переважно зі східнослов’янських земель, тодішню етнокультурну ситуацію в цьому регіоні варто розглянути докладніше.

Східнослов’янський ареал, з якого протягом VI–VII ст. спрямовувався на південь основний потік переселенців, був на той час заселений склавінами (празько-корчацька культура) та антами (пеньківська культура), що являли собою вже не окремі племена, а племінні союзи. Дослідники вбачають у них «зародження основ майбутніх слов’янських народностей, у тому числі української по обох берегах Дніпра Лісостепової України»¹². Цілком вірогідно, що в межах цих племінних союзів формувалася й етнічна основа майбутніх південнослов’янських народів.

Празько-корчацька (в археологічній літературі трапляється також дефініція «празька») культура V–VII ст. н. е. займала велику територію від Середнього Дніпра до межиріччя Верхньої й Середньої Вісли й від Прип’яті до Верхнього Дністра, середньої й нижньої течії Дунаю. Готський історик Йордан називає слов’янське угруповання, яке створило цю культуру, *sclaveni* (зі вставним *k*), а візантійські автори VI ст. іменують їх слов’янами.

У лісостеповій смузі Середньої Наддніпрянщини, включаючи середні течії Сули, Псла та Ворскли, у другій половині V–VI ст. н. е. на основі політнічної черняхівської культури (II–IV ст. н. е.) виникла пеньківська культура, пам’ятки якої засвідчені також у Надпоріжжі, по Дніпру між Тясмином і Россю, а також у Прутсько-Дністровському межиріччі. Саме в цьому ареалі протягом кількох століть відбувалися інтенсивні слов’яно-іранські контакти і взаємопливи.

¹⁰ Там же.— С. 35.

¹¹ Стрижак О. С. Етнонімія Птолемеєвої Сарматії.— С. 170.

¹² Баран В. Д. Зазнач. праця.— С. 77.

Слов'яни пеньківської культури — це анти, про яких повідомляють Йордан та Прокопій Кесарійський.

На території Східної Славії історичні джерела зафіксували лише ареал першінської батьківщини хорватів. Як засвідчив Константин Багрянородний, який писав про білих хорватів, котрі в його час заселяли Далмацію, далматинські (хрещені) хорвати походять від нехрещених хорватів, що живуть за венграми — мадярами, поряд з нехрещеними сербами. Нехрещену Хорватію часто грабують франки, мадяри та печеніги. По сусідству з цією Хорватією є річка Вісла. Отже, область, звідки переселилася на Балкани частина хорватів, містилася десь по сусідству з Угорщиною, Віслою та печенігами¹³. Найвірогідніше, вони займали ареал Верхньої Наддністрянщини, північні й південні райони східного Прикарпаття на захід від Збруча, межиріччя Верхнього Прута й Дністра, Північну Буковину і, можливо, частину нинішнього українського Закарпаття, тобто були південно-західними сусідами дулібів. За походженням це, очевидно, одне з антських племен, що сформувалося в ареалі черняхівської культури в умовах слов'яно-іранського симбіозу першої половини I тис. н. е. і займало частину території антів. Етнонім *хорвати*, як і *серби*, вірогідно, іранського походження, найімовірніше, від давньоіран. *(fšu-)haurvatā - «сторож худоби»¹⁴.

У середині VI ст. н. е. в Північному Причорномор'ї з глибинної Азії з'являються авари. Вони пройшли через усю антську територію аж до її західного ареалу і близько 560 р. напали на прикарпатських хорватів. Після сутички з аварами значна частина хорватів разом з аварами та деякими племенами слов'ян-антів емігрувала на південний захід і в VII ст. досягла Адріатичного узбережжя. Як відзначає Константин Багрянородний у праці «Про управління імперією», хорвати з'явилися на Балканах у період царювання імператора Іраклія, приблизно в 630–640 рр., з півночі, зі своєї давньої батьківщини, яка називалася *Біла, або Велика, Хорватія*¹⁵. Згідно з археологічними матеріалами, широке розселення слов'ян та аварів відбувалося наприкінці VI — на початку VII ст. н. е., тобто в часи першого аварського каганату¹⁶.

Та частина антів, що понесла із собою пеньківську культуру на Балкани, стала основою сербського, хорватського, болгарського, македонського, словенського народів та інших етнічних груп південних слов'ян¹⁷. Але первісний фундамент їхніх діалектних і, вірогідно, етнокультурних особливостей сформувався ще на первінній прабатьківщині — в Північному Причорномор'ї, коли ці племена були сусідами або жили серед тих слов'ян-антів пеньківської культури, які стали складовою частиною пізніших українців.

¹³ Гром К. Я. Известия Константина Багрянородного о сербах и хорватах и их расселение на Балканском полуострове : Историко-этнограф. исслед.— СПб., 1880.— 227 с.; Седов В. В. Восточные славяне в VI–XII вв.— М., 1982.— С. 125.

¹⁴ Фасмер М. Зазнач. праця.— С. 262; Трубачев О. Н. Из славяно-иранских лексических отношений.— С. 32; Седов В. В. Происхождение и ранняя история славян.— М., 1979.— С. 130, 131.

¹⁵ Седов В. В. Происхождение и ранняя история славян.— С. 131; Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв.— С. 125.

¹⁶ Korošec J. Archeološki sledovi slovanske naselitve na Balkanu // Zgodovinski časopis.— 1954.— Т. 8.— С. 7–26; Korošec J. Pravilnost opredeljevanja pozameznih predmetov in kultur zgodnjega srednjega veka do 7. stoletja kot slovanskih // Zgodovinski časopis.— 1958–1959.— Т. 12–13.— С. 90–99; Vinski Z. Rani srednji vijek u Jugoslaviji od 400. do 800. godine // Vjesnik Archeološkog muzeja u Zagrebu.— 1971.— Т. 5.— С. 67; Čorović-Ljubinković M. Les Slaves du Centre balkanique du VIe au IXe siècle // Balcanoslavica, 1.— Prilep ; Beograd, 1972.— С. 43–54.

¹⁷ Баран В. Д. Зазнач. праця.— С. 88.

На ранні взаємини слов'янських племен на території сучасної південної України, на ґрунті яких пізніше сформувалася значна частина українців та південнослов'янські народи, певне світло можуть пролити українсько-південнослов'янські лексичні паралелі, різноманітні за семантикою й поширеністю. Значна частина цієї лексики засвідчена і в білоруській, російській та в деяких західнослов'янських мовах, що може вказувати на її ще праслов'янське (спільнослов'янське) формування в східній частині давньої прарабатьківщини слов'ян. Розглянемо найхарактерніші приклади:

укр. **вáтра** «вогонь, багаття; житло гуцула; попіл від соломи чи бур'яну; піч; черінь у печі» — серб. **вáтра** «вогонь, жар (висока температура); пожежа, перен. запал», хорв. *vátra* «т. с.», болг. [vámpa] «вогонь», *vampár* «кочерга, дерев'яний рогач»; пор. також: ч. *vatra* «вогонь», слц. *vatra* «багаття, вогнище», п. [watra] «вогонь, вогнище»; найвірогідніше, слово праслов'янське, хоч у науковій літературі існує припущення, що воно могло бути запозичене з давньоіранської мови через турецьке або циганське посередництво¹⁸;

укр. **вýдра** (зоол.) «*Lutra vulgaris L.*» — властиве всім слов'янським мовам, що свідчить про його спільнослов'янське походження (псл. *vydra*) з іndoєвропейської мовної спадщини (іє. **udra*, **udro-* «той, що живе у воді»): серб. *víđra*, хорв. *víđra*, болг., мак. *вýдра*, слн. *vidra*, рос., бр. *výdra*, п. *wydra*, ч., слц. *vydra*, влуж. *wudra*, нлуж. *hudra*¹⁹;

укр. **злóчин** з похідними **злочíнець**, **злочíнок**, **злочíнство**, **злочíнний**, **злочíнницький** — є в усіх слов'янських мовах; привертає увагу спільнослов'янська модель деривації складного слова з основ іменника зло та дієслова чинити, тобто «той, хто чинить зло»: серб. *zločin*, *zločinač*, *zločinski*, хорв. *zločin*, болг. застарілі *злочíнець*, *злочíнство*, *злочíнник*, мак. *zločin*, слн. *zločin*, а також в інших мовах: бр. *zlačíns̄ta*, п. *zloczyństwo*, ч., слц. *zločin*, влуж. *zločink*²⁰;

укр. **кýля** «грижа; хворобливі нарости на корінні деяких рослин» — лексема зі спільнослов'янського періоду (псл. *kyla* «пухлина, наріст»), властива більшості слов'янських мов: серб. *kýla* «грижа, гуля на тілі; наріст на дереві; зона на кукурудзі», хорв. *kíla*, болг. *кýла*, слн. *kíla*, рос. *килá*, бр. *кілá*, «т. с.», п. *kiłā* «сифіліс; (заст.) пухлина», ч. *kýla* «пухлина», слц. *kyla* «т. с.»²¹;

укр. **кóрýсть** «добрі наслідки для кого- (чого-)небудь» матеріальна вигода; прибуток; [здобич, пожива, їжа], **кórýsne**, [корýсник] «той, хто прагне до наживи; визискувач», [корýстка] «невелика вигода, прибуток», **корýстувáч**, **корýсливий** «який прагне до власної вигоди, наживи», **корýсний**, **користáти**, **корис-táti-sya**, [корýстувати], **корýстувáти-sya**, **безкорýсливий**, **безкорýсний**, **вýкористáти** — має паралелі в усіх південнослов'янських, східнослов'янських і деяких західнослов'янських мовах: серб. *kórist* «користь», хорв. *körist*, болг. мак. *kórist*, слн. *korist*, рос. *корысть*, бр. *карýсъ*, п. *korzyść*, ч. *kořist*, слц. *korist*; було відоме у праслов'янській мові (*koristъ*, *koristъ*, *korystъ*); очевидно, віддієслівне утворення від **koristiti* «захопити, здобути», пов'язаного з *rístati* «гнати, ганятися»²²;

укр. **лýко**, **лýковець** (ент.) «короїд», [лýча] «конопляне лико», **личák** «плетене з лика селянське взуття», **личkár**, [лýчка] (множ.) «постоли, личаки», [лýкавий] «жилавий», **лýковий** «зроблений з лика», **ликувáтий** «схожий на лико; [волок-

¹⁸ Етимологічний словник української мови.— К., 1982.— Т. 1.— С. 340.

¹⁹ Там же.— С. 371.

²⁰ Там же.— 1985.— Т. 2.— С. 267.

²¹ Там же.— С. 432.

²² Там же.— 1989.— Т. 3.— С. 19.

нистий, жилавий]» — засвідчене в усіх слов'янських мовах: серб. *лік*, *лік(a)*, хорв. *līko*, *līk(a)*, болг. *лико*, мак. *лýкó*, слн. *līko*, *ličje*, рос. *лýко*, бр. *лýка*, п., влуж., нлуж. *lyko*, ч. *lýko*, слц. *lyko* від псл. *lyko* «лико», утвореного від *lqčiti* «в'язати» (ЕСУМ, 3, 233); найвірогідніше, виникло в лісовій або лісостеповій зоні давньої праобразківщини слов'ян;

укр. **немає, немá**, [немáне] «відсутність» — сформувалося, очевидно, в зоні активних контактів праслов'янських діалектів — предків східнослов'янських та південнослов'янських мов у результаті злиття виразу зі значенням «не має»: пор. сучасні серб. *néma*, хорв. *néta*, болг. *няма*, мак. *нема*, бр. *нямá*, п. *nietma*, [nīma, niama];

укр. **плáхта** «жіночий одяг замість спідниці; картата декоративна тканина; покривало або килим з такої тканини; рід білої хустки, схожої на широкийrushnik», [плáхтка] (зменш.), [плáхотка], *плахтина*, [плахтіня] «рядно», [плахтovína] «ряднина», [плахтяний] «рядняний» — лексема праслов'янської мови, очевидно, південного ареалу, оскільки білоруській та російській мовам вона не властива; пор. серб. *pláhtha* «скатерка; простирадло, покривка, покриття (для меблів); намет (з полотна)», слн. *pláhta* «покривало, попона; навіс, тент», *plahuta* «грубе лляне полотно, простирадло»; найпослідовніше ця лексема засвідчена в західнослов'янських мовах: п. *plachta* «рядно», ч., слц. *plachta* «вітрило, парусина, покривало», влуж., нлуж. *plachta* «простирадло», полаб. *plóchta* «хустка, скатерка, простирадло»; усі ці відповідники зводяться до псл. *plax̄ta* «полотно, простирадло, покривало, навіс», очевидно, похідного утворення від *plaxa* «полотнище»²³;

укр. **тин** з похідними *тинína*, *тínňa*, [tínja] «матеріал для огорожі», [tinýnka] «дошка в паркані», [tinýti] «обгороджувати парканом», [затýn] «перегородка з очерету в річці для ловлі риби», [затýnник, обtinýti, обtinýchiti], *perétininka* «перегородка», *peretýnok*, [nótinok] «прохід між будівлею і загорожею», *popídtyńnju* — має відповідники в більшості слов'янських мов (крім лужицьких, болгарської та македонської): серб. *tín* «перегородка, внутрішня стінка», слн. *tín* «дощана перегородка», рос., бр. *тын*, п. [tyt], ч. *týn*, слц. *týnie*, полаб. (*vå*)*tâin* «тин»; в етимологічній літературі вважається запозиченим з германських мов²⁴, але, здається, є більше підстав вважати запозиченням германських відповідників з праслов'янської мови²⁵; псл. **tynъ* з первісним значенням «густі зарості» було пов'язане з діесловом *tyti* «густо рости»;

укр. **тло, дотлá** — засвідчене також у південних і західних слов'янських мовах: серб. *tlö* «ґрунт, земля, підлога», *dotlá* «дощенту, ущент», хорв. *tlō* «ґрунт», мак. *тло* «т. с.», слн. *tlò*, *tlà* «підлога, ґрунт, земля», які походять від псл. *tlo* «дно, основа, ґрунт», пов'язаного зі *stvlati* «розстилати»²⁶;

укр. **tóрба** — вважається запозиченням із тюркських мов, очевидно, ще в період інтенсивних слов'яно-тюркських контактів у Північному Надчорномор'ї в дописемний період (пор. суч. тур., крим.-тат. *torba* «мішок»); поширилося в більшості слов'янських мов: серб., мак., бр. *tóрба*, хорв. *tórba*, болг. *торбá*, п., ч., слц. *torba*²⁷;

²³ Там же.— 2003.— Т. 4.— С. 433.

²⁴ Там же.— 2006.— Т. 5.— С. 569.

²⁵ Мартынов В. В. Славяно-германское лексическое взаимодействие древнейшей поры.— Минск, 1963.— С. 145–153.

²⁶ Етимологічний словник української мови.— Т. 5.— С. 583.

²⁷ Там же.— С. 602.

укр. **туга** «горе, журба, сум, скорбота» — поширене в усіх слов'янських мовах: серб. *túga*, хорв. *túga* «скорбота, біда», болг. *тъга* «журба, сум», мак. *тага* «горе, страждання, сум; біль», слн. *tóga* «лінощі; журба, сум», рос. *túga*, бр. *тугá*, п. *тега* (з укр.), ч. *touha*, слц. *tíha*, влуж. *tuha* «духота, спека; пригнічність», нлуж. *tuža* «т. с.; горе, страждання» походять від псл. *toga* «сила, міцність; в'ялість, інертність, лінощі; стійкість, витривалість, жорсткість», пов'язаного з прикметником *togъ* «тугий, міцний»²⁸.

Деякі лексеми, що виникли, найвірогідніше, в північнонадчорноморському регіоні у спільнозадовіднослов'янський період, згодом у різних слов'янських мовах зазнали значних семантических змін. Обмежимося лише одним прикладом:

укр. **лáгода** «мирні, дружні відносини», [лáгідь] «т. с.», лáгодильний, лáгідний, лáгідливий «зговірливий, миролюбний», [лáгідний] «лагідний», [лáгодом], лагідком, лагідніти, лáгодити «ремонтувати; ладнати», [лáгодитися] «миритися», злáгода, злáгідливий, злáгідний, злáгодити, налáгодити — має паралелі в південних та інших слов'янських мовах, але з розмайтою семантикою: серб. лáгода «відчуття приемності, безтурботність», лáгодити «подобатися, бути до смаку», хорв. *lagodan* «лагідний», слн. *lagóda* «зручинність, слабість»», *lagôđe*, *lagodnost* «зручинність», *lagôden* «зручинний, затишний», рос. [лáгода] «мир, порядок, лад», бр. *lagoda* «лад», п. старе *lagoda* «лагідність», ч. *lahoda* «приємність», слц. *lahoda* «задоволення, розкіш, насолода», влуж. *lahoda* «привабливість, лагідність», нлуж. *lagoda* «принадність», які походять від псл. *lagoda* «порядок, приемність», пов'язаного з іє. *(s)leg- «в'ялий, слабий»²⁹.

Для дослідження процесу формування південнозадовіднослов'янських етносів особливое значення мають лексичні паралелі, що виникли, найвірогідніше, вже в процесі розпаду праслов'янської етномовної спільноти. Вони не набули всеслов'янського поширення й відзначаються певними локальними особливостями. Насамперед привертає увагу лексика, властива лише українській та південнозадовіднослов'янським мовам. Значна частина цих лексем спільна для української і майже всіх основних південнозадовіднослов'янських мов:

укр. [братáнець] «син брата, племінник» — серб. *bratánač* «племінник», болг. *брátánač* «братьє син, племінник», *bratánička* «братьєвна дочка», мак. *братанец* «племінник», *bratánička* «братьєвна дочка», слн. *bratán*, *bratič* «племінник»;

укр. **господár** — серб. *gospodár*, *gospodáriča*, хорв. *gospòdär*, болг. *господар* «роботодавець; монарх, цар, імператор, володар; пан», мак. *господар* «господар, хазяїн, пан; володар», слн. *gospodár* «хазяїн»;

укр. **гуска** — серб. *gúška*, хорв. *gúška*, болг. *гъ́ска*, мак. *гуска*, слн. *góška*;

укр. **двобóй** «бій, боротьба двох супротивників; поєдинок» — серб. *двóboj*, хорв. *dvobój*, болг. *двубóй*, мак. *двовоj*, слн. *dvóbój*;

укр. **доорáти** — серб. *doòrati*, хорв. *doòrati*, болг. *доорá*, *доорáвам*, мак. *доорува*, *доора*, слн. *dooráti*;

укр. **дóпис** «стаття або повідомлення до газети, журналу» — серб. *dòpis*, хорв. *dòpis*, болг. *дóписка*, мак. *допис* «кореспонденція», слн. *dopís*;

укр. **досягáти, досягнúти** — серб. *doségnuti*, хорв. *doségnuti*, болг. *досягам* «досягати, діставати рукою», мак. *досега* «т. с.», слн. *doségati*;

укр. **дочекáтися** — серб. *dòčekati*, хорв. *dòčekati*, болг. *dochákvam* (недок.), *docháкам* (док.), мак. *дочекува* (недок.), *дочека* (док.), слн. *dočákati*;

²⁸ Там же.— С. 667.

²⁹ Там же.— Т. 3.— С. 179.

укр. **задовольніти**, **задовольніти** — серб. задовољавати, задовољити, хорв. *zadovoljiti*, болг. задоволявам, мак. задоволи, слн. *zadovoljávati*, *zadovoljeváti*, *zadovoljíti*;

укр. **заради** (приймен.) — серб. зарађи, зарађ, хорв. *záradi*, болг. зарадý, зарад, мак. заради, зарад, слн. *zarád*, *zarádi*;

укр. **зімно** «холодно» — серб. зімно, болг. зімен «зимовий», зімница «озимина», мак. зімен «зимовий, озимий», слн. *zímen* «холодний»;

укр. **іспит** «екзамен» — серб. ѹспит, хорв. *ispit*, болг. ѹзпит «екзамен», изнітам «екзаменувати; допитати», мак. испит «екзамен», слн. *izpit*;

укр. **квочка** — серб. квочка, квочати «квоктати», хорв. *kvōčka*, *kvōčati*, болг. квича «скавчати, верещати, кувікати», слн. *kvóčka*, *kvókati*;

укр. **кітиця** — серб. кїта «буket, пучок (квітів); зелена гілка (іноді з квітами або плодами); китиця», кїтица (зменш.) букетик; пучечок (квітів); китичка; (бот.) золототисячник», хорв. *kîta*, *kîtica* «т. с.», болг. кітка «буketik квітів; пучок, в'язка», мак. кита, китка «в'язка, букет», слн. *kîta* «коса; букет»;

укр. **клікати**, **клікнути** «ставати (стати), падати (впасти) на коліна», лише клікнути «від холоду ставати малорухомим, дубіти» — серб. клéчати (недок.), клéкнути «ставати (стати) на коліна», хорв. *klèčati*, *klèknuti* «т. с.», болг. клéквам, клéкна «сідати (сісти) навпочіпки; ослабнути», мак. клекнува, клекне «сідати (сісти) навпочіпки; ставати (стати) на коліна», слн. *klečati* «стояти на колінах»;

укр. **не рáдо** — серб. нेरадо «нерадо, неохоче», хорв. *nérado*, болг. нéрадост «лихо, туга, журба, смуток», мак. нерадо «неохоче», слн. *neràd* «т. с.»;

укр. **нéук** — серб. нéук, хорв. *néuk*, болг. неук, мак. неук, слн. *neúk*;

укр. **обнóва** — серб. ѻбнова, хорв. *đbnova*, болг. обнóва, мак. обнова, слн. *obnóva*;

укр. **окáтий, окáстий** — серб. ѻкаст, хорв. *òkast*, болг. окáт «окастий; зрячий», мак. окат «зрячий», слн. *okáč*;

укр. **óчі** — серб. ѻчи, хорв. *òći*, болг. очý, мак. очи, слн. *oči*;

укр. **пáша** «трава на пасовищі або свіжоскошена для худоби; пасовище» — серб. пáша «пасовище, вигін», хорв. *páša*, болг. пáша, мак. *pasha*, слн. *rásja* «т. с.»;

укр. **погубíти** «призвести до загибелі, знищити» — серб. *погубити* «убити, стратити», хорв. *pogubiti* «загубити; знищити», болг. *погубвам* і *погубям* (недок.), *погубя* (док.) «убивати, убити, губити, погубити», мак. *погуби* «погубити», слн. *pogubítì*;

укр. **помагáч** «помічник» — бр. *памагáты*, серб. помаѓач, хорв. *romágáč*, болг. помагач, мак. *помагач*, слн. *romagáč*;

укр. **сіромáха**, **сіромáма**, **сіромáшня** (збірн.), **сіромáшний** — серб. *сиромах*, *сиромашност* «бідність», *сиромаштина*, *сиромаштво*, *сиромашти*, хорв. *siromáh*, *siromášak*, болг. *сиромáх*, *сиромахкýя*, *сиромаштá* (збірн.), *сиромаштýя* «бідність», *сиромáшки* «бідняцький», мак. *сиромав* «сіромаха, бідолаха», *сиромаштија* «бідність», *сиромашен* «бідний», *сиромашки* «бідняцький», слн. *siromák* «бідак», *siromáček* «т. с.», *siromáštvo* «бідність, злидні», *siromášen*, *siromáški* «бідний, злиденний»;

укр. **ши́я** — серб. *шија*, хорв. *šíja*, болг. *шия*, мак. *шија*, слн. *šíja*;

укр. **юнáк** «молодий хлопець» — серб. *jùnāk* «герой, молодець», хорв. *jùnāk*, болг. юнáк «герой, хоробрый», мак. *јунак*, слн. *junák* «т. с.».

Чимало українсько-південнослов'янських паралелей охоплює не всі мови. За доступними нам лексикографічними джерелами виявилися відсутніми в якійсь одній з основних південнослов'янських мов такі паралелі:

укр. **важити** «мати значення, значити» — серб. *vážiti* «мати силу, бути дійсним», хорв. *vážiti*, болг. *vажá* «мати значення, мати цінність», мак. *vажи* «мати силу, бути дійсним»;

укр. **відносно** — серб. *односно*, хорв. *odnosno*, мак. *односно*, слн. *odnósno*;

укр. **далекосяжний** — серб. *далекосежан*, хорв. *dalekoséžan*, мак. *далекосежен*, слн. *dalekoséžen*;

укр. **двоїна** (грам.) — серб. *двојина*, хорв. *dvojina*, мак. *двоина*, слн. *dvojína*;

укр. **доброчинство** — серб. *доброchinstvo*, хорв. *dobročinstvo*, болг. *доброchinen* (застар.) «добродійний», мак. *доброчинство*;

укр. **дочуті** — серб. *дочути* «почути, довідатися», хорв. *dòčuti*, болг. *доchувам*, мак. *дочува*;

укр. **задуха** — серб. *зáдух* (чол.), *зáдуха* (жін.), хорв. *záduha*, болг. *зáдух* «астма, задишка», слн. *zadúhlost*, *zatohlost* «затхлістя»;

укр. **замéт** (снігу) — серб. *zámet*, хорв. *zámet*, болг. [замет] «обгороджене місце», слн. *zámet* (сніговий);

укр. **запитувати, запитáти** — серб. *запитýвати*, *запítати*, хорв. *zapitívatí*, *zapítati*, болг. *запитвам*, *запитам*, мак. [запита];

укр. **зачуті** — серб. *зáчути*, хорв. *zàčuti*, болг. *зачúвам* (недок.), *зачúя* (док.), слн. *začutí*;

укр. **збірка** — серб. *zbîrka*, хорв. *zbîrka*, мак. *збирка*, слн. *zbírka*;

укр. **звáн(ий)** — серб. *звáн*, хорв. *zván*, болг. *зван* (застар.), слн. *zván*;

укр. **мліво** — серб. *млîво*, болг. *мливô*, мак. *мливо*;

укр. **мóчар** «болото» — серб. *môčar*, *môčvara*, хорв. *môčvara*, болг. *móčur*, мак. *мочур*;

укр. **оборáти** — серб. *obòrati*, хорв. *obòrati*, болг. *оборá*, слн. *oboráti*;

укр. **онде** — серб. *óndje*, хорв. *óndje*, мак. *онде* «там, он там», слн. *óndi* «там, у тому місці»;

укр. **пóклик** — серб. *pôklik*, *pôklič*, хорв. *pôklik*, *pôklič*, мак. *поклик*, слн. *poklíc*;

укр. **чий** — серб. *čijû*, хорв. *čijî*, болг. *чий*, мак. *чиј*.

Аналіз українсько-південнослов'янських лексичних паралелей засвідчує переважаючу спільність між лексикою української і сербської та хорватської мов у семантиці і в словотворенні або лише в словотвірних моделях. Значна частина цих паралелей вкладається у схему: **укр + серб. + хорв. + ще одна південнослов'янська мова. Пор.:**

укр. **бідáк** «бідняк» — серб. *bëdâk* «дурень, йолоп, бовдур», хорв. *bèdâk*, слн. *bedák*;

укр. **відступ** — серб. *ódstup*, хорв. *ódstup*, слн. *odstòp*;

укр. **влáсник** — серб. *vlâsnîk*, хорв. *vlâsnîk*, болг. *влáстник* «володар; той, хто має владу»;

укр. **гай** — серб. *gâi*, хорв. *gâj*, слн. *gáj*;

укр. **голóта** — серб. *golôtôma*, хорв. *golôtinja*, слн. *golôtôma*;

укр. **давнинá** — серб. *давнîna*, хорв. *davnîna*, слн. *davnîna*;

укр. **дýхати** — серб. *dýhati*, хорв. *díhati*, болг. [дýхам];

укр. **добрóbut** — серб. *dôbrobit*, хорв. *dôbrobit*, слн. *dobrobít*;

укр. **досáда** — серб. *dôsada*, хорв. *dosada*, мак. *досада*;

укр. **зарýчувати** — серб. *заручíвати*, *зарúчити*, хорв. *zarúčiti*, болг. *зарýчвам*, *зарýчам* «замовляти; доручати»;

укр. **крок** — серб. *krok*, болг. [скрок];

- укр. **мáло не** — серб. *málonе*, хорв. *málone*, слн. *málone*;
укр. **нáпад** — серб. *nápаd*, хорв. *nápad*, слн. *napàd*;
укр. **нáпис** — серб. *nápis*, *náptis*, хорв. *nátpis*, слн. *napiš*, *nadpis*;
укр. **настúп** — серб. *nástup* «приступ; вступ, виступ», хорв. *nástup* «виступ», слн. *nastòp* «початок; виступ, вступ»;
укр. [нерóд] «неврожай» — серб. *nérodiца* «недорід, неврожай», хорв. *nérodian* «неврожайний», мак. *nerodiца* «т. с.»;
укр. **пóслуга** — серб. *pósluga*, хорв. *ròsluga*, мак. *послуга*;
укр. **прáля** — серб. *práљa*, хорв. *prálja*, слн. *prálec* «промивач», *pralnica* «пральня»;
- укр. **цíль** — серб. *cílј*, хорв. *cílj*, слн. *cílj*;
укр. **шкóдити** — серб. *škòđiti*, хорв. *škòđiti*, слн. *škóđiti*;
укр. **ярúга** — серб. *jáругa*, хорв. *járuga*, слн. *járúga*.

У лінгвістичній літературі не раз наголошувалося на особливій близькості української мови до сербської, що простежується на всіх мовних рівнях, зокрема на фонетичному [рефлекс **і** замість давнього **-ъ** в ікавському говорі штокавського діалекту сербської мови (*věra*, *rěčь*, *czěm* > *вира*, *рич*, *цвіт*; пор. укр. *víra*, *ríč*, *czvít*), диспалаталізація деяких приголосних перед **е**, **и** (*сéбе*, *вáбити*), спрошення в групах приголосних], морфологічному [подібні відмінкові форми особових та зворотного займенників (род. відм. *мéне*, *тéбе*, *сéбе*, дав. відм. *мéни*, *тéби*, *сéби*), закінчення **-мо** в 1-й особі множини діеслів теперішнього часу (*бúдémo*, *нóсímo*, *пéчémo*)] тощо. Ця близькість української, сербської та хорватської мов спостерігається і в лексиці. Пор. деякі приклади лексичних паралелей, засвідчених лише в цих мовах:

- укр. **[ватráлка]** «дрюк для підгортання жару, кочерга» — серб. *vátralj*;
укр. **[вáтристико]** «місце, де була ватра» — серб. *vátrijste*;
укр. **вíлиця** — серб. *vílica* «щелепа», хорв. *vilica*;
укр. **вирлáтий, вірлáтий** «витрішкуватий» — серб. *vr̄lav*, *vr̄laví* «косоокий, косий», хорв. *vr̄ljav(i)*;
укр. **гáснути** — серб. *gásnuti*, хорв. *gásnuti*;
укр. **дíувáти** — серб. *devđovati*;
укр. **жебráк** — серб. *jeđbrák*;
укр. **[задníти]** «вставити дно» — серб. *zàdniti*;
укр. **застидáтися** — серб. *zaštídeti se*;
укр. **зgáрище** — серб. *zgárište*, хорв. *zgárište*;
укр. **клéчання** — серб. *kléčje* «ялівець, ялівцеві кущі»;
укр. **кунáти, кунáвя** «напівдрімota, загальне розслаблення», серб. *kúňati* «дрімати», *kúňavica* «дрімота», хорв. *kínjati*;
укр. **людство** — серб. *ljùdstvo*, хорв. *ljùdstvo*;
укр. **мýляти, намýляти** — серб. *mýlati* «давити, м'яти (виноград)», *namýlati* «надавити», хорв. *múljati*, *natúljati*;
укр. **назува́ти, назу́ти** — серб. *nazúvati*, *názuti*;
укр. **напýтати** «розпитуючи, знайти кого-, що-небудь» — серб. *nápitati* «розпитати, довідатися»;
укр. **плýнути** — серб. *plýnuti* «розлитися, затопити»;
укр. **плýонути** — серб. *pýónutu*, хорв. *pljúnuti*;
укр. **сирник** — серб. *ćirnák*.

Українсько-сербсько-хорватські паралелі засвідчені і в топоніміконі України, Сербії та Хорватії. На думку О. Стрижака, з перебуванням сербів в українському Поліссі пов'язані старовинні назви сіл на Житомирщині *Серби*, *Сербинівка*,

Сербо-Слобідка та ін. З іншого боку, в Хорватії є свої Žitomir, Malin. Давня назва поліського міста *Vруччи* (сучасний *Овруч*) легко пояснюється сучасним сербським *vruži* «гарячий». На території колишньої Югославії є свій *Kijev*, дві *Kijevci*, п'ять поселень під назвою *Kijevo*, одні *Kijani* і т. ін., а також найменування населених пунктів, подібні до назв українських міст і сіл: *Болярка, Бараши, Радичі, Біла Церква, Вінниця, Галич, Чорногора* та ін.³⁰

Наведені українсько-південнослов'янські паралелі далеко не вичерпні. Вони подані лише як приклади й ґрунтуються на матеріалі переважно сучасних літературних мов. На наше переконання, багатий і цікавий матеріал можуть дати діалектні свідчення, особливо з історичної діалектології української та південнослов'янських мов. Проте вже й нині можна зробити деякі попередні висновки:

1. Основним напрямком міграції слов'янських племен з північного сходу на Балкани під час Великого переселення народів у VI–VII ст. н. е. був рух із території сучасної України — з антського і (менше) зі склавінського (поліського) ареалів.

2. На своїй первінній прабатьківщині слов'янські племена, з яких пізніше сформувалися південнослов'янські етноси, перебували в тісних контактах з раннімиprotoукраїнцями, користувалися спорідненими діалектами і, вірогідно, мали спільну або дуже близьку матеріальну й духовну культуру.

3. На час переселення слов'янських племен — майбутніх південних слов'ян на Балкани в їхньому мовленні вже сформувалася значна частина лексичних і деякі фонетичні та граматичні особливості, що згодом стали характерними ознаками української та південнослов'янських мов.

4. Досліджені українсько-південнослов'янські паралелі засвідчують особливо тісні давні взаємини protoукраїнців із предками сербів та хорватів.

H. P. PIVTORAK

UKRAINIAN-SOUTHERN SLAVONIC LEXICAL PARALLELS AS A SOURCE FOR RECONSTRUCTION OF THE EARLY HISTORY OF SLAVONIC TRIBES

Numerous Ukrainian-Southern Slavonic lexical parallels provide evidence that the ancestors of Southern Slavonic ethnic communities moved to the Balkans in 6–7 ct. from the territory of modern Ukraine, where they had stayed in close contact with the early Proto-Ukrainians and spoken cognate dialects. At that time, these dialects had already acquired a considerable number of those lexical traits as well as some phonetic and grammatical ones which later became distinctive features of the Ukrainian and Southern Slavonic languages.

Keywords: original homeland of Slavs, Avars, Antes, Sclavinians, ethnic-linguistic community, migrations, ethnos, ethnic base, the Balkans, lexical parallels.

³⁰ Стрижак О. С. Серби й Україна.— С. 257.